
KATARÎ BİN EL-FUCÂE'NİN ŞİİRLERİNDE HAMÂSE

HAMÂSE IN QATARI BIN EL-FUCÂE'S POEMS

Dr. Mahmut ÇAY
Diyanet İşleri Başkanlığı
mahmutcay28@gmail.com
ORCID: 0009-0008-4950-5305

Atıf Gösterme: ÇAY, Mahmut, "Katarî İbnu'l-Fucâe ve Bazı Şiirlerinde "HAMÂSE" Teması" Ağrı İslami İlimler Dergisi (AGİİD), Aralık 2024 (15), s. 59-79.

Geliş Tarihi:

23 Kasım 2024

Kabul Tarihi:

23 Aralık 2024

©2024 AGİİD

Tüm Hakları Saklıdır.

Özet: Muaviye b. Ebî Süfyan'ın, devletini kurmasıyla birlikte bazı olumsuz siyasi gelişmeler, birtakım dinî ve mezhepsel kimlikli ayaklanmalar yaşanmıştır. Özellikle Haccâc es-Sakafî'nin valiliği döneminde sert milliyetçilik politikası güden ve İslam'ın temel ilke ve prensiplerinden uzaklaşan iktidar, Kûfe, Basra ve Mekke gibi metropollerde varlık gösteren Zübeyrîler, Hâricîler ve Şiîler gibi yönetim karşıtı gurupların ayaklanmalarıyla karşı karşıya kalmıştır. Emevîler aleyhine düzenlenen bu girişimler ile yaşanan siyasi ve dinî gelişmeler doğal olarak edebiyata da yansımış ve bu durum, kendi fikirlerini savunan ve ilkelerinin propagandasını yapan önemli şairlerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu fırkalar arasında Hâricîlerin öne çıktığı görülmektedir. Bilhassa "Hamase" teması, Hâricî şairleriyle âdeta özdeşleşmiştir. Onlar için hayat şartları ne olursa olsun, inanç yasalarına bağlı kalmak ve idealleri için ölümü göze almak bir şeref addedilmiştir. Hâricîlerin tarihlerini okuyan bir okur, uzun süren kanlı çatışmalara; savaş ile mücadele arasında değişken ve kaygılı bir yaşama tanık olacaktır. Bu insanlar kendi ülkülerine ölümüne bağlı kalmışlar ve bunu, kılıç ve kaleleriyle dile getirmişlerdir. Hâricî şairler arasında en etkili olan ise, Emevî hanedanının ordularıyla mücadele edip onların duygularını alt üst eden siyasi lider ve şair Katarî İbnu'l-Fucâe'dir. Şiirleri, hutbeleri ve beyanatlarıyla askerlerine seslenen Katarî, onlara, cesur ve güçlü olmaları noktasında eğitsel şiirler irat etmiş ve hutbeler okumuştur. Tahlil yöntemi kullanılan bu çalışmada, Emevî dönemi siyasi ortamın Hâricîlerin edebiyatına; dolayısıyla Katarî'nin şiirlerine nasıl yansıdığı aktarılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, şiiri etkili bir silah olarak kullanan Katarî, davasının hak merkezli olduğuna inanmış ve bunu, şiirleriyle dile getirerek "yayma politikası" gütmüştür. Ayrıca şiirlerinin inancıyla örtüşüp öfke içerdiği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Arap Dili, Katarî İbnu'l-Fucâe, Hamase, Şiir.*

Abstract: Following the establishment of his state by Mu'awiya b. Abî Sufyan, several adverse political events and uprisings with religious and sectarian undertones emerged. Notably, during the tenure of al-Hajjāj al-Saqafî as governor, the administration, which adopted a stringent policy of nationalism and deviated from the core tenets of Islam, encountered rebellions by opposition factions, including the Zubayrids, Khāricīs, and Shiites, in major urban centers such as Kufa, Basra, and Mecca. The opposition to the Umayyads, along with the accompanying political and religious developments, inevitably found expression in literature, facilitating the rise of notable poets who advocated for their ideologies and promoted their doctrines. Among these groups, the Kharijites appear to have played a particularly prominent role. The concept of 'Hamase' became closely associated with Kharijite poets, who regarded adherence to the principles of faith and the willingness to sacrifice their lives for their ideals as a mark of honor, irrespective of life's hardships. An examination of Kharijite history reveals enduring violent conflicts and a precarious, tension-filled existence marked by constant warfare and struggle. These individuals demonstrated unwavering dedication to their ideals, articulating their convictions through both martial action and literary expression. Among the Kharijite poets, Qatari Ibnu'l-Fucâe emerged as the most prominent figure, serving as both a political leader and a poet. He confronted the Umayyad forces and undermined their morale. Qatari engaged his troops through his poetry, sermons, and proclamations, delivering instructional verses and addresses aimed at inspiring courage and fortitude among his followers. This analysis-based study demonstrates how the political climate of the Umayyad period influenced the literature of the Khāricīs, and subsequently, the poetry of Qatari. The findings indicate that Qatari, who employed poetry as a powerful tool, regarded his cause as just and adopted a 'dissemination strategy' by articulating it through his verses. Furthermore, it was concluded that his poems reflected his convictions and were imbued with a sense of anger.

Keywords: *Arabic Language, Qatari Ibnu'l-Fucâe, Hamase Poem.*

GİRİŞ

Emevîler dönemi siyasî ortamda yaşanan gelişmelere bakıldığında, sürecin kanlı çatışmalara sahne olduğu görülmektedir. Hz. Osman'ın şehit edilmesinin ardından Muaviye b. Ebî Süfyân, hilafet makamına geçmiştir. Muaviye, Hz. Osman'ın şehit edilmesine kayıtsız kaldığı ve bu konuda gereken çabayı hakkıyla yerine getirmediği gerekçesiyle Medine'de halife seçilen Hz. Ali'yi tanımamıştır.¹ İlerleyen yıllarda hilafet konusuna dair farklı siyasî görüş ve fikirler gündemini korumuş ve bu görüş ve kanaatler, kendi konumunu teyit etmeye ve iktidarda hak sahibi olduğunu kanıtlamaya çalışan önemli birer siyasî partiye dönüşmüştür. Zübeyrîler, Mekke'de hilafet iddiasında bulunmuş ve Şam'ı tanımadıklarını ilan etmişlerdir. Şiîler ise Hz. Ali'nin ve onun soyundan gelenleri bu makama daha layık görmüşler ve Şam iktidarını reddetmişlerdir. Hâricîler'e gelince, onlar Hakem Olayı'na binaen hiç kimsenin otoritesini kabul etmemişler ve tahkim hadisesini kabul eden herkesle savaşmışlardır. Esasen farklı ideolojilere sahip bu grupların siyasi tartışmalarda temel noktaları, *inanç ilkesine* dayanmaktadır. Öyle ki, her grup, kendi davasının hak olduğuna inanıp teorilerini destekleme arayışına girerken, kendinden olmayanları ise inanç ve yönetim sistemine başkaldıran birer obje olarak görüyorlardı.² Bu siyasî ortamda yaşanan gelişmeler edebiyatı da etkilemiştir. Söz konusu gruplar içinde edebî açıdan Hâricîler ön plana çıkmaktadır. Bu grubun temelleri, hicrî otuz yedi yılında Sıffin mevkiinde Hz. Ali ile Hz. Muaviye arasında vukuu bulan ve tarihte "Hâdisetu't Tahkîm" adıyla meşhur "Hakem Olayı" hadisesinin ardından atıldığı nakledilmektedir.³ Edebiyatlarına bakıldığında, kaynaklarda yüz kadar kadın ve erkek şaire ait üç yüz otuzdan fazla kaside ve kıta nakledilmektedir. Emevîler döneminde en önemli Hâricî şairler arasında Katarî İbnu'l-Fucâe (öl. 78/697), et-Tırimmah el-Hakem et-Tâ'î (öl. 100/718), Mirdas b. Udeyye (öl. 61/680) ve İmran b. Hıttan (öl. 84/703) gelmektedir.⁴ Ancak Hâricî şairlerin çoğu pek fazla şiir inşad etme imkânı bulamamışlardır. Zira yukarıda ifade edildiği gibi sadece 330 küsur kasideye sahip olmaları, onların daha çok cihatla meşgul olduklarına bir gerekçedir. Bunun yanı sıra, onların şiirlerinin büyük bölümü günümüze kadar ulaşmamıştır. Söz konusu şairlerden sadece İmran b. Hıttan ve et-Tırimmah el-Hakem et-Tâ'î'nin divanlarının olduğu rivayet edilmektedir. Ancak bu iki divandan da sadece et-Tâ'î'nin divanı günümüze

¹ İsmail Yiğit, "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/104-108.

² Seîd Ahmed Ğurâb, *el-Fikru'l-siyâsî fi's-şî'ri'l-Umevî*, (Dimeşk: Câmi'tu'l-Ezher, tsz), 5.

³ Sehîr el-Kalemâvî, *Edebu'l-hevâric fi'l-'asri'l-Umevî*, (Kahire: Matba'atu Lecneti't-Te'lif ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, 1945), 2.

⁴ Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi-III: Emevîler Dönemi*, (Erzurum: Basın Yayın Matbaacılık, 2012), 184.

kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Bunun en önemli sebebi ise onların evvela idealleri için ölümüne savaşmayı ve bu uğurda şehit olmayı temel ilkeleri arasında saymalarındır.⁵ Hâricî şairlerin şiirleri birkaç konu etrafında teşekkül etmiştir. Bu konuların da temelinde inanç ilkelerine hizmet etmek ve bu inancı tüm kuvvetleriyle savunmak vardır. Bu nedenle şiirlerini, söyleyenin kişiliği değil de daha çok bağlı oldukları inanç temsil etmiştir. Bu bağlamda Hâricîler'in şiirlerinde önem verilen konuların başında 'kahramanlık' ve 'ilkeye ölümüne bağlılık' gelmektedir.⁶ Sahip oldukları isyancı ve kavgacı ruh, onları neredeyse hayatı reddetme sınırına getirmiştir. Onlar şiddetle şehitliği isteyen ve ölen arkadaşlarına kavuşmayı arzu eden insanlara dönüşmüşlerdir. Onların yanında ilkeye bağlılık, ölümün kaçınılmazlığına inanarak hareket etme adeta bir tür ibadet haline gelmiştir. Hicret ve kıyam çağrısı yapan Hâricîler, "Ku'ûd"⁷ sistemini şiddetle reddederek bu sistemi benimseyenleri ağır bir dille şiirlerinde eleştirmişlerdir. Hâricî şairlerin hemen hemen hepsi şair sıfatını haiz olup bununla beraber bir de savaş meydanında inançları için gösterdikleri sert mücadelelerden dolayı lider vasıflı kişilerdir. Nazmettikleri şiirlere bakılınca hayatlarının çoğunu inandıkları idealleri uğruna savaşmakla geçirdikleri anlaşılır. Yaşamlarında belirgin halde olan bu özellik, tabii olarak şiirlerine de yansımıştır.⁸ Emevîlerle mücadele eden Haricîlerin, siyasî alanda yakalamış oldukları bireysel başarılarında edebî yönün etkisi oldukça fazladır. Bu şairler arasında Katarî İbnu'l-Fucâe önemli bir figürdür. Süreç içerisinde Haricî liderliğini üstlenen Katarî İbnu'l-Fucâe, yirmi yıldan fazla bu mücadelenin içinde yer almış, emrinde bulunan askerlerle Emevîlere karşı savaşlar yürütmüş, insanları direnişe çağırarak Müslümanların kanını ve onurunu bu uğurda mubah saymıştır. Böylece onlarca insanı etrafında toplamayı başarmıştır. Savaş öncesi ve sonrası irat ettiği şiir ve hutbeleri, inancıyla örtüşüp öfke içermiştir.⁹ Bunun yanında Katarî'nin, münâzara, kitâbet ve muhâvere alanlarında da mahir olduğu bilinmektedir. Genel olarak Hâricî şairler Kur'ân'dan etkilenmişler ve bu husus, onların hayatlarının tamamına yansımıştır. Öyle ki Hâricîlere verilen isimlerin çoğu Kur'ân'dan alınmıştır. Onların Kur'ân'daki etkileri kardeşlik, hoşgörü, adalet, Allah'ın emirlerine sınımsız sarılma, bu konuda

⁵ Abbâs, *Şi'ru'l havâric*, (Mukaddime kısmı)

⁶ Adil Ali el-Gâmidî, "Cemâliyyetu'l-Mevti Fî Şi'ri Katarî İbni'l-Fucâe", *Mecelletu Kulliyeti Dâri'l-'Ulûm*, 60 (Haziran 2021), 151-172.

⁷ Bu kavram Haricîlerin, kâfir kabul ettikleri gruplarla mücadele etmeyen ve mezhep mensuplarını fiilen desteklemeyip savaşlardan geri kalan kimseler için kullanılmaktadır. (TDV İslâm Ansiklopedisi).

⁸ Edebiyatları için bkz: Kalemâvî, *Edebu'l-hevâric fî'l-'asri'l-Emevî*; Maruf, *el-Hevâricu fî 'asri'l-Emevî: neş'tuhum, târihuhum, 'akâiduhum, edebuhum*; Ceffâl, *el-Hevâricu: târihuhum ve edebuhum*; Bekkâyi, *Hareketu'l havâric: neş'etuhâ ve tatavvuruhâ ilâ nihâyeti'l 'ahdi'l Emevî*; Abbâs, *Şi'ru'l havâric*, 20-50.

⁹ 'Âyide Abdulaziz Ze'lûk, "el-Belâgetu Fî Hutbeti Katari İbni'l-Fucâe: et-Tehzîru Mine'd-Dunyâ", *İlmiyye Dergisi*, 7/21 (2017), 6440-6540.

asla taviz vermeme, dünyadan şikâyet etmeme, ahiret yurdu için sürekli mücadele içinde bulunma gibi pek çok alanda ortaya çıkmıştır.¹⁰

1. Haricîler için Kullanılan Bazı İsimler

1. 1. Hevâric

İsyan eden, başkaldıran manalarını barındıran Hâricî kelimesi, daha çok muhalifleri tarafından kendileri için kullanılmış ve hurûc (yoldan çıkmak) olarak ifade edilmiştir. Ayrıca 'herhangi bir yerden dışarı çıkmak' ve 'isyân etmek suretiyle başkaldırmak' gibi manalardan hareketle muhalif olan karşı taraf, bu fırkanın hak yoldan saptıkları ve Hz. Ali'ye karşı geldikleri gerekçesiyle bu isimle anıldığını ifade ederler.¹¹ Tabi Hâricîler, kendilerinin hak yolda olduklarına yakinen inandıkları için 'ç çıkmak' manasını farklı yorumlamışlardır. Onlar, "Kim, Allah ve Resulü uğrunda hicret ederek evinden çıkarsa ve sonra kendisine ölüm yetişirse artık onun mükâfatı Allah'a düşer"¹² ayetine dayanarak Allah yolunda olduklarını ve bu nedenle evlerinden çıkıp hak yolda savaştıklarını iddia ederler.¹³ Ayrıca Hâricîler, "Havâric" kelimesini şiirlerinde de kullanmışlardır. Bu mezhebe farklı isimler verilmiş ve bu isimler, övgü-yergi sededinde nazmedilen bazı şiirlerinde dile getirilmiştir. Bunlardan ilki ve en meşhur olanı "Hâricîler" ismidir. Abdullah b. Rebâh el-Ensârî komutasındaki iki bin kişilik Emevî ordusunu, Âsik denilen yerde sadece kırk -zayıf bir rivayete göre otuz altı- kişilik küçük bir grupla hezimete uğratan Hâricîler, bunula övünerek bu olayı şiirlerinde dile getirmişlerdir. Bu bağlamda Hâricî şairlerinden İsa b. Fatik el-Hattî (öl. 61/680) birkaç mısramda Emevî yönetimini ironi bir tarzda eleştirir. Ayrıca onların iddia ettikleri gibi dinden çıkan bir topluluk olmadıklarını bilakis hakikî Müminlerin kendileri olduklarını ifade eder ve çarpışmada iki bin kişilik ordularını sadece kırk kişilik küçük bir grupla bertaraf edilmesini bir ispat olarak öne sürer ve şöyle der:¹⁴

أَأَلْفَ مُؤْمِنٍ فِيمَا زَعَمْتُمْ وَيَهْزُمُهُمْ بِأَسْكَ أَرْبَعُونَ
كذبتُم ليس ذاك كما زعمتم ولكن الخوارج مؤمنوننا

¹⁰ Ali Ceffâl, *el-Hevâricu: târihuhum ve edebuhum*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 20-21.

¹¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Menzûr el-Mısrî, *Lisânu'l Arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1998), 2/249-255.

¹² Nisa, 4/101.

¹³ Şaban Ebû Rukbe, *el-Butûletu fi şî'r'l havâric*, (Gazze: Câmîatu'l İslamiyye, 2012), 5.

¹⁴ Ebu'l-Hesen Ebi'l-Kerem İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Târih*, Tah. Ebu'l-Firâ Abdullah el-Kâdî, (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 3/361; Ebu'l Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Müberred, *el-Kâmil*, (Kahire: Dâru'l Ulûm, 1998), 3/253; Abbâs, *Şi'ru'l havâric*, 54.

Âsik'te kırk kişinin bozguna uğrattığı sizin iddia ettiğiniz iki bin kişilik Mü'min midir? Yalan söylediniz. Durum sizin iddia ettiğiniz gibi değil. Şüpheli yok ki Hâricîler mü'mindir?

1. 2. Harûriyye

Hâricîler için kullanılan bir başka isim de "Harûriyye" ismidir. Hz. Ali, Sıffin savaşı akabinde Kûfe'ye dönmekteydi. Savaş sırasında kendisinden ayrılan 12.000 kişilik bir grup vardı. Bunlar Hz. Ali'den ayrılıp Kûfe yakınlarında "Harûra" adında bir köyde toplanmışlardı. İşte burada toplandıkları için bu ismi almışlardır.¹⁵ Bununla beraber onlara bu ismin bizzat Hz. Ali tarafından verildiği de bilinmektedir.¹⁶ Bu isim de Hâricîler için nazmedilen kimi şiirlerde geçmektedir. Mesela Ka'ka b. 'Atiyye el-Bâhilî (öl. 58/678) onlar hakkında söylediği bir şiirinde şöyle der:¹⁷

أَكْرُ عَلَى الْحَرُورِيِّينَ مُهْرِي لِأَحْوَالِهِمْ عَلَى وَضْحِ الصِّرَاطِ

'Onları doğru yola mecbur etmek için Hârurîler'in üzerine atımı sürerim.'

1. 3. el-Muhakkime

Hâricîler, için kullanılan bir diğer isim "el-Muhakkime" tabiridir. Onlar, Allah Teâla'nın, Yusuf süresinde geçen "*Hüküm ancak Allah'ındır*" ayetine sınımsız temessük ettikleri için bu isimle de anılmışlardır. Bu konuyu şiirlerine de taşımışlardır. Mesela, Semîre b. el-Ca'd tahkim kararını savunup hakemlik yapanları şöyle eleştirir:¹⁸

يَنَادُونَ لِلتَّحْكِيمِ بِاللَّهِ أَنَّهُمْ رَأَوْا حَكْمَ عَمْرٍو كَالرِّيَّاحِ الْهَوَائِجِ
وَحَكْمَ ابْنِ قَيْسٍ مِثْلَ ذَلِكَ فَالتَّصَمُّوا بِحَبْلِ شَدِيدِ الْمَتْنِ لَيْسَ بِنَاهِجِ

Hâricîler, 'Hüküm Allah'ındır' derler. Allah'a yemin ederim ki onlar, Amr b. As'ın (hükümünü) hakemliğini kısır rüzgârlar gibi görürler.

İbn Kays (Ebû Mûsâ el-'Aş'ârî)'nin hakemliğini de öyle sayarlar. Hal böyleyken Allah'ın kopmayan sınımsız ipine sarılınsınız.

1. 4. eş-Şurrât

¹⁵ Muhammed Abdulhamid Ebû Kahf, *Kıssâtu'l hilafeti: neş'etu'l havârivi ve tatavvuru firekihîm ve mezâhibihîm hatta'l 'asri'l hadîs*, (Mısır: el-Mekrebetu'l Kavmiyyetu'l Hadise, 2006), 145.

¹⁶ Müberred, *el-Kâmil*, 3/180.

¹⁷ Müberred, *el-Kâmil*, 3/158.

¹⁸ Ebu'l Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, (Beirut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2005), 3/135; Abbâs, *Şi'ru'l havâric*, 113.

Hâricîler'in bir diğeri ismi ise "eş-Şurrât" ismidir. Onlar bu ismin kendileri için kullanılmasından pek hoşlanırlar. Söz konusu Hâricîler, ilkeleri gereği kendi nefislerini Allah yolunda cennet karşılığı satmışlardır. Yine Hâricîler bu ismi, "*İnsanlardan öyleleri vardır ki Allah rızasını kazanmak için nefislerini bu yolda satarlar.*"¹⁹ âyetinde geçen manadan ilham alarak iktibas edip kimi şiiirlerinde kullanmışlardır. Muaz b. Cuveyn bir şiiirinde taraftarlarını cihada davet etmektedir. Bu şiiirinde "eş-Şurrât" ismini kullandığı görülmektedir.²⁰

ألا أيها الشارون قد حان لامرئ
شرى نفسه لله أن يرتحلا
أقمتم بدار الخاطئين جهالةً
وكل امرئ منكم يُصادُ ليقْتلا

Ey nefislerini Allah'a satanlar! Cihat yolunda Allah için nefisleri satmanın vakti gelmiştir. Cahilane bir şekilde hatakârların yurdunda mı ikamet ediyorsunuz? Sizden her biriniz öldürmek için hazırlanmalı.

2. Hayatı

Araştırmamızdaki ana kişi olan Katarî'nin tam adı Katarî b. el-Fucâe b. Mâzin b. Yezîd b. Ziyâd b. Hunser b. Kâbiye b. Hurkûs b. Mâzin b. Mâlik b. Amr b. Temîm b. Murre el-Mâzinî el-Hâricî.²¹ el-Fucâ'e babasının adı olmayıp lakabıdır. Babasının gerçek adı 'Ca'vene'dir.²² Uzunca bir süre Yemen'de izini kaybettirip birdenbire ortaya çıkması sebebiyle el-Fucâ'e (sürpriz) diye anıldığı belirtilmektedir.²³ Katarî'nin nispet edildiği 'Katar' ise Bahreyn yakınlarında bir yerin adıdır.²⁴ Bir başka rivayete göre de Ummân'ın bir kasabasıdır.²⁵ Katarî'nin iki künyesi vardır. Birincisi barış zamanında kullanılan Ebû Muhammed, ikincisi ise savaş zamanlarında kullanılan Ebû Neâme'dir. 'Neâme' atının ismidir.²⁶ Çocukluğunun ilk yıllarını kardeşi Cürmûz ile geçiren Katarî, muhtemelen Irak'ın fethi esnasında yahut fetih

¹⁹ Bakara 2/207.

²⁰ Abbâs, *Şi'ru'l havâric*, 20.

²¹ Velîd Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, (Doha: Dâru's-Sekâfe, 1993), 9-11; Ebu'l Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed İbnu Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, (Beyrut: Daru Sadir, 1978), 4/94.

²² Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 9-12; İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, 4/94.

²³ Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 9-13; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endülüsî, *Cemheretu ensâbi'l Arab*, (Kahire: Daru'l Meârif, 2013), 212; Ebû Munzîr Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *Cemheretu'n-neseb*, (Beyrut: Mektebetu'n Nehdiyyetu'l Arabiyye, 1986), 1/373.

²⁴ Hayruddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm kâmûsu terâcim*, (Beyrût: Daru'l İlm, 2002), 5/201; Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 9-14.

²⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, 4/94; Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 10-15.

²⁶ Ziriklî, *el-A'lâm kâmûsu terâcim*, 5/201; Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhîz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, (Beyrut: Mektebetu'l Hancî, 2008), 1/188; Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 20.

bir süre sonra Basra'da yerleşmek isteyenlerle beraber Irak'a gelmiştir. Gençlik dönemini ve hayatının önemli bir bölümünü burada geçirmiştir. Kaynaklarda etkili bir hatip ve savaşçı bir şair olarak zikredilmiştir.²⁷

Askerî konuda mahir bir komutan ve liderliği tartışılmaz usta bir savaşçı olarak kabul edilmiştir. Öyle ki, daha önce duyulmayan bir cesarete sahip olduğu ifade edilmektedir.²⁸ Ezârika'nın ortaya çıkması ve daha sonraları bu gruba lider seçilmesinin ardından büyük emekler sarf etmiş ve daha gençliğinden beri savaşçılık konusundaki yetenekleri ile göz doldurmuştur. Birçok savaşta yer alan Katari b. el-Fucâ'e, çok güzel konuşurdu. Etkileyici bir üsluba sahipti. Ayrıca; özellikle inanç ilkelerini savunmaya yönelik şiirler inşad ederdi. Onun kabilesine olan sevgisinin çok derin olduğu ve bu sevgisini de konuşmalarında ve şiirlerinde dile getirdiği ifade edilir. Öyle ki, bu konuda çok tutucu bir yapıya sahip olduğunu nakledilir.²⁹

2. 1. Savaşçı Kişiliği ve Emevî Ordusuyla Mücadelesi

Bir halkın hayatını etkileyen, hayatında derin izler bırakan tarihî olaylar ve bu olayların başrolünde bulunan kahramanlar vardır. Bu olaylarda öne çıkan kahramanlar her zaman halkın en önemli figürleri konumunda olmuşlardır. Yine çeşitli fetihlerde gösterdikleri savaşçı karakterleriyle ve kendi halkı ve inanç ilkeleri için savaşan, bu uğurda can veren gözü kara şahsiyetler vardır. Katarî, ilkeleri için mücadele eden kahraman şairlerin başında gelmektedir. Zehebî (öl. 748), onun için '*Haricîler'in kahramanlarından*' tabirini kullanır.³⁰ Öyle ki, Sine'l-Muhtedî adlı eserin müellifi, Katarî için şu ifadelerle yer vermiştir:³¹ '*Katarî, büyük bir afetti. Kahramanlıkta ve kuvvette dünyada çarpan yıldırımlardan bir yıldırımdı. Hayatında dehşet verici olaylar vardır. Dili fasih bir halis Arap'tı. Şerefli ve aziz birisiydi.* Katarî'nin hayat hikâyesine bakıldığında göze çarpan ön önemli özellik savaşçılığı ve kahramanlığıdır. Bununla beraber bu özelliğini şiirlerine de en güzel şekilde yansıtan bir karaktere sahiptir. Suhayr el-Kalemâvî hanımın yukarıda söylediklerimizi teyit edercesine Katarî için şu ifadeleri kullanmıştır:³² '*Bir ressam şayet hicrî birinci asırda yaşamış olan herhangi bir Müslüman Arap*

²⁷ Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şi'ruhu*, 9-20; Mustafa Öz, "Katarî b. Fucâe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/31-32.

²⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n nubela*, (Beyrut: Mevsûat'r Risale, 1982), 4/151.

²⁹ Metin Gönen, *Ezârika'nın Doğuşu ve Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 43.

³⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Osman ez-Zehebî, el-Müştebeh, (Delhi: Daru'l-İlmiyye, 1987), 532.

³¹ Ziriklî, *el-A'lâm kâmusu terâcim*, 5/202.

³² Kalemâvî, *Edebu'l havâric fi 'asri'l Emevî*, 5.

kahramanın canlı bir suretini yapmak istese, Katarî'den daha gerçekçi ve incelikli bir örnek bulamayacaktır.'

Ezârika'nın kurucusu ve komutanı olan Ebû Râşid Nâfi b. Ezrâk (öl. 65/685)'in ölümünden sonra Ezârika'nın başına geçip liderliği ele alan Katarî, bu grubun başında farklı rivayetler olmakla birlikte yaklaşık 20 yıl kalmıştır.³³ Aslında Katarî'nin lider seçilmesi Ubeyde b. Hilâl'nin telkiniyle olmuştur. Şöyle ki; Zübeyr b. Ali, İsbahan'da öldürülünce askerler Ubeyde b. Hilâl'i emir olalar seçmek istemişlerdir. O ise '*Size benden daha hayırlı birisini söyleyeyim mi? O, Katarî İbnu'l-Fucâ'e'dir.*' diyerek bu vazifeyi reddetmiş ve Katarî'nin bu işe daha layık olduğunu bildirmiştir. Ardından oradakiler Katarî'ye biat etmişlerdir.³⁴ Bununla birlikte İbn-i Hilâl, Katarî'yi neden liderliğe önerdiğini '*Muhakkak ki Katarî, önden saldırır; arkayı himaye eder*' ifadeleriyle izah etmiştir.³⁵ Emevîler'in pek çok ordularını dize getirmiştir. Bu orduların komutasında yer alan el-Haccâc'ın en güvendiği komutanların başında gelen Muhelleb b. Ebî Sufra (öl. 83/702) gibi dönemin en kuvvetli generalleriyle savaşmış ve nice başarılar imza atmıştır. Bu süre zarfında halifelik selamıyla selamlanmış ve gerçek bir halife olduğunu tabilerine kabul ettirmiştir.³⁶

2. 3. Şairliği

Haricîlerin diğer fırkalardan farklı olarak öne çıkan özelliklerinden en önemlisi düzdün bir diksiyona ve etkili bir üsluba sahip olmalarıdır. Onlar ikna usullerini son derece iyi bilen ve pekâlâ soğukkanlı insanlardır. Hasımlarını umursamazlar ve karşılarında heyecana kapılmazlar. Onlar, bu özelliklerini bilhassa münazara sanatında büyük bir ustalıkla kullanmışlardır. Ayrıca onların fasih konuşmaları ve akıcı bir dil kullanmaları, hem savaşta taraftarlarına cesaret kazandırarak onları harekete geçiriyor hem de hasımlarını etkisi altına alarak onların korkuya kapılmalarına sebebiyet veriyordu.³⁷ Bu hitabî özellikleri şiirlerinde de görülmektedir. Öte yandan hem şiirde hem de nesirde etkili üslup kullanan ve bunun yanında savaşçı kimliğe haiz olan az sayıda kişi vardır. Fakat bu üç niteliği kendisinde toplayan Katarî, bu özelliğiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bununla beraber Katarî'nin şair ruhlu, ince düşünceli olduğu da ifade edilir. Şöyle ki, Ezârika ilkelerine göre, inandığı prensipleri için mücadele etmeyip boş oturanlar kâfirdir ve katli vaciptir. Ancak Katarî'nin bu prensibi benimsemediği görülmektedir.

³³ İbn Hazm, *Cemheretu ensâbi'l- Arab*, 212.

³⁴ Ahmed b. Yahya b. Cabir, el-Belâzurî, *Ensâbu'l-eşraf*, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996), 7/407.

³⁵ Bekkâyi, *Hareketu'l-havâric*, 143.

³⁶ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, 4/95.

³⁷ Ze'lûk, "el-Belâgetu Fî Hutbeti Katarî İbni'l-Fucâe: et-Tehzîru Mine'd-Dunyâ", 5-23.

Söz konusu şahsı sadece ağır bir dille eleştirdiği aktarılmaktadır. Katarî'yi bu ince hissiyata sürükleyen neden şüphesiz şair kimliğine ve naif ruha sahip oluşudur.³⁸ Katarî'nin bu itidalli yaklaşımı pek çok taraftar toplamıştır. Hatta kimileri 'Katarî'ye gelin; insanların en hayırlısı ve en vefalısına gelin' diyerek Katarî'ye olan hayranlıklarını gizleyememişlerdir.³⁹ Katarî başta olmak üzere Hâricî şairlerinin çoğu bu tür karaktere sahiptirler. ez-Zehebî, Katarî'nin üslubunu kastederek onun dili için 'Fasîh ve Akıcı' ifadelerine yer verir.⁴⁰ Katarî'nin şiirlerinde işlenen başlıca temalar şunlardır: 'Kahramanlık', 'Tenkîd-i Ku'ûd' (Cihada çıkmayıp oturan yandaşlarını eleştirme), 'Gazel'. Özellikle 'Kahramanlık' şiirleriyle bilinmektedir.

2. 4. Şiirlerinde Hamâse Teması

Kahramanlık, yiğitlik gibi sıfatları ifade eden Hamâse, Arap Edebiyatında kahramanlık temasını oluşturan şiirlerdir. Arap şiirinin en önemli konuları arasında sayılan Hamâse, bazı müellifler tarafından müstakil olarak ele alınmış ve hakkında kitaplar te'lif edilmiştir. Bu müelliflerin kaleme aldıkları en önemli kaynak eserler şunlardır: *Hamâsetu Ebî Temmâm*, *el-Vahşiyât-Ebû Temmâm*, *Hamâsetu'l-Buhterî*, *Hamâsetu İbn eş-Şecerî* vs.⁴¹ Cahiliye döneminde olduğu gibi Sadru'l-İslâm döneminde de şairlerin şiirlerinde işlenmiştir. Özellikle Hâricî şairler, bu tür şiirlerle meşhur olan bir topluluktur. Hâricîler'in işlediği bu şiirler, kahraman savaşçıların meziyetlerini konu edinmesi bakımından övgüyle; savaşta ölenlerin yiğitlik ve erdemlerinin dile getirilmesi bakımından mersiyeyle iç içedir. Bununla birlikte şiirlerinde düşmanın yerilmesini ele almışlar ve bu bakımından da hiciv şiir sanatı sınıfına girmiştir. Yukarıda hamâsenin tanımını yapılırken kahramanlık ve yiğitlik nitelermeleri yapılmıştır. Buna bağlı olarak şöyle bir durum doğmuştur. Acaba hamâse dediğimiz kavram, olayları anlatan (kahramanlık) şiirler midir, yoksa kahramanları anlatan şiirler midir? Cevap olarak her ikisini anlatan bir kavramdır denilebilir. Çünkü hamase şiirlerini ele alan şair, işlemiş olduğu bu türü, mükemmel bir belagat ve fesahatle icra ettiğinden ve nefisini övdüğü için doğal olarak kendisi de ön plana çıkmaktadır. Mesela 'Antara b. Şeddâd, Zubyân kabilesinin saldırıları karşısında kendi kabilesini hamâsî ifadelerle savunmaktadır. Bununla beraber nefisini överek kahramanlığını dile getirmektedir. Örnek olarak uzun kasidesinden bir mısraı şöyledir:⁴²

³⁸ Bekkâyi, *Hareketu'l-havâric*, 145.

³⁹ Bekkâyi, *Hareketu'l-havâric*, 146.

⁴⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nubela*, 4/151.

⁴¹ Abdurrahman 'Utbe, *Mevsû'atü'l-mesâdir ve'l-merâci*, (Dimeşk: Daru Se'diddin, 2007), 475-481.

⁴² 'Antara b. Şeddâd, *Şerhu dîvânü 'Antara b. Şeddâd*, Şrh. El-Hatîb et-Tebrizî, (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993), 126.

Ben, soy itibarıyla Abs kabilesinin en hayırlılarındanım. (ana-baba tarafından beni ilgilendiren) başkalarını kılıcımla himaye ederim.

Hâricîler, savaşçı bir ruha sahiptirler. Öyle ki, Şevkî Dayf (öl. 2005), Arap savaş kahramanlığı konusunda ‘*Savaş kahramanlığı*’nı Hâricî fırkası gibi temsil eden başka bir fırka bulunmadığını söyleyerek Hâricîler’in çok büyük savaşçı olduklarını teyit etmiştir.⁴³ Yine Şevkî Dayf, onlar için kitabında şu tabire yer vermiştir: ‘*Tepeden turnağa silahlılar*’.⁴⁴ Evet, Hâricîler, Allah’ın koyduğu hüküm ve bu hükümlere zahiren kayıtsız şartsız tabii olma gibi ilkelere kendilerini adanmış fertlerdir. Onlar için Allah’ın dinine girmek kadar o dinin hükümlerini, bedeli ne olursa olsun korumak ve zahirine göre amel etmek de farzdır.

Hâricîler’in önde gelen şairleri, itikadî görüşlerinin doğruluğunu desteklemek için şiirler kaleme alıp bununla görüşlerinin propagandasını yapmışlardır. Yazdıkları şiirlerin temelini genel olarak ‘*inanca ölümüne bağlılık*’ oluşturmaktadır. Bu bağlamda Hâricî şairler, muhalif fikirlere karşı direniş, onlara boyun eğmeme ve hem kılıçla hem de lisanla başkaldırı gibi içinde mücadele ruhu içeren şiirler inşad etmişlerdir. Onlar şiiri büyük bir ustalıkla inandıkları davanın hizmetine sunmuşlardır. Söz konusu şiirleri, en etkili şekilde ele alan ve bu alanda söz sahibi olan Hâricî şairlerin başında Katarî b. el-Fucâ’e gelir. Bu bağlamda Şevkî Dayf, kaleme aldığı ‘*Arap Şiirinde Kahramanlık*’ eserinin taksiminde Hâricîler’in kahramanlıklarına yer verirken örnek olarak sadece Katarî b. el-Fucâ’e’yi vermiş olması -her ne kadar bağlayıcı olmasa da- Katarî’nin önemini göstermektedir.⁴⁵ Katarî, hamaset şiirlerini farklı duygularla harmanlamış bir şairdir. Bu nedenle O, ‘*Mücâhid bir kahraman*’ olduğu kadar ‘*Âşık kahraman*’ sıfatını da haizdir.

2. 4. 1. Mücâhid Kahraman

Allah yolunda cihat etmenin Hâricîler için önemi çok büyüktür. Zira Allah (c.c.), yüce kitabında cihadı ve mücahitleri övmüş ve onları gerçek Mü’minler olarak nitelemiştir. Ayrıca Kur’an’da onların bağışlanacağı ve rızıklandırılacağı da zikredilmiştir.⁴⁶ Hâricîler, şerefli bir vazife olduğundan Allah yolunda savaşmayı çok sevmişlerdir. Cihadın önemine olan imanları ve cihad ile mücahidlerin dünya ve ahiretteki yüce rütbesi, onları; ‘*İslâm dini muzaffer olana*

⁴³ Şevkî Dayf, *el-Butûletu fi’ş-ş-i’ri’l-‘Arabiy*, (Kahire: Daru’l Meârif, 1984), 54.

⁴⁴ Dayf, *el-Butûletu fi’ş-ş-i’ri’l-‘Arabiy*, 54.

⁴⁵ Dayf, *el-Butûletu fi’ş-ş-i’ri’l-‘Arabiy*, 55.

⁴⁶ Enfâl Suresi, 74.

kadar asla cihat bayrağı düşmeyecek' ve benzeri ahitler almaya sevk etmiştir. Bu uğurda kendilerine muhalif olan herkesle savaşmışlardır. Söz konusu şairler, yandaşlarını, muhaliflerine karşı savaşmaya ve onlara karşı cihat ilan etmeye çağıran şiirler söylemişler; yanı sıra, kendileri gibi Hâricî olan bazı arkadaşlarını 'Ku'ûd' (cihad etmeyip evinde oturmak) yaptıkları gerekçesiyle ağır bir dille eleştiren şiirler de inşad etmişlerdir. Savaş meydanında mücahid bir kişinin karşısındaki kim olursa olsun korkmaması gerektiğini savunup bunu şiirlerine taşıyan Katarî, ölüm kendilerini yakalayana dek veya zafer kazanana kadar asla mücadeleden vazgeçilmemesini ifade eder. Sabır gösterilmesini tavsiye eder. İbn Hallikân'ın 'Bu kaside, Allah'ın yarattığı en ödlele birisini bile cesaretlendirir.'⁴⁷ dediği ünlü kasidesinde bu kaideyi bizzat kendine uygulamış, savaşırken ölse de meydanı terk etmeyeceğini kendisine telkin etmiştir:⁴⁸

من الأبطال ويحك لن تُراعي	أقول لها وقد طارت شعاعا
على الأجل الذي لك لم تُطاعي	فإنك لو سألت بقاء يوم
فما نيل الخلود بمُستطاع	فصبرا فى مجال الموت صبيرا

Savaş kahramanlarından gelen korkudan ürperen nefsimi şöyle dedim: Yazık be sana, asla korkmayacaksın!

Zira sen, senin için kaderinde belirlenmiş ecel vakti dışında tek bir gün bile burada kalmak istesen, sana itaat edilmeyecektir (isteğin ret olunacaktır).

Hal böyleyken sabret savaş meydanında sabret! Çünkü ebedilik elde etmek pek kolay değil.

Katarî, savaşmayı teşvik eden bir başka şiirinde şöyle söyler:⁴⁹

يوم الوغى متخوفا لحمام	لا يركنن أحدٌ إلى الإجمام
من عن يميني مرةً وأمامي	فلقد أرانى للرماح دريئةً
أكناف سرجي أو عنان لجامي	حتى خضبتُ بما تحدر من دمي
جدع البصيرة قارح الإقدام	ثم انصرفتُ وقد أصبتُ ولم أصب

Ölümden korktuğu için hiç kimse savaştan kaçmayı aklından bile geçirmesin!

⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-a'yân*, 4/94.

⁴⁸ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n nubela*, 4/151-152; Kalemâvî, *Edebu'l-hevâric fi'l-'asri'l-Emevî*, 69; Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 34-37.

⁴⁹ Ebû Temmâm, *Hamasetu Ebî Temmâm*, 1/102.

Kendimi mızraklar için bir deneme tahtası olarak görüyorum. Bu mızraklara bazen sağımdan bazen önümden hedef oluyorum.

Öyle ki, akan kanımla atımın eyerinin etrafını ve yularını kırmızıya boyadım.

Sonra ise isabet edip hiç isabete uğramadım ve kuvvetli bir dirayetle ve atılğan bir süvari gibi geri döndüm.

Katarî, her zaman mücadele içinde olunması gerektiğini savunan bir liderdir. O, cihattan geri kalanları hicvetmiştir. Mesela kendisi gibi Hâricî olan bazı arkadaşlarını 'Ku'ûd' (cihad etmeyip evinde oturmak) yaptıkları gerekçesiyle ağır bir dille şiirlerinde eleştirmiştir. Bir rivayete göre Katarî, her zamanki gibi yine Emevî ordu komutanı Muhelleb ile savaş meydanında çarpışıyordu. O sırada kendi taraftarlarından biri olan Semîra b. el-Ca'd, Emevî valisi el-Haccâc b. Yûsuf'un sarayındaydı. Şöyle ki; el-Haccâc, kendisine geceleri arkadaşlık edecek birisi arıyordu. Ardından kendisine İbn Ca'd getirildi. İbn Ca'd, Hâricî idi. Ancak onun Hâricî olduğunu el-Haccâc bilmiyordu. Yanında ikamet eden İbn el-Ca'd, o sırada bir konu etrafında el-Haccâc ile sohbet ediyordu. Daha doğrusu İbn Ca'd, el-Haccân'ın yönelttiği 'Adın nedir?', 'Kur'an bilir misin?', 'Yıldızlar hakkında ne bilirsin?', 'Fıkîhî bilgin nasıl?', 'Şiir inşad eder misin?' gibi farklı sorulara cevaplar veriyordu. Muhelleb'le savaşmakta olan Katarî, ilkelerine ters düşen ve kendisi için son derece nahoş olan bu haberi alınca çok öfkelenmiştir. Ardından cihattan geri kalıp el-Haccâc'ın sarayda keyf süren silah ve dava arkadaşına manzum bir mektup yazıp yollamıştır. Şiirde cihadın önemine vurgu yapmış, iki dünyada da derecesinin paha biçilmez olduğunu izah etmeye çalışmıştır. Özellikle arkadaşının yüreğinde uyumaya yüz tutmuş cihat ruhunu tekrar canlandırmayı hedeflemiştir:⁵⁰

إذا نحن رُحنا في الحديد المظاهر	لشئان ما بين ابن جعدٍ وبيننا
صبورٌ على وقع السيوف البواتر	نُجاهد فرسانَ المهلب كُننا
أميرٍ بتقوى ربه غيرُ أمر	وراح يجرُ الحُرَّ عند أميره
وميراتٍ آباءٍ كرام العناصر	أبا الجعد، أين العلم والحلم والنهى
ولا بدَّ من بعث الألى في المقابر	ألم تر أن الموت لا شك نازل
فمن بين ذي ربحٍ وآخرٍ خاسر	خُفاهُ عُراءُ والثوابُ لربهم
حيأتك في الدنيا كوقعة طائر	فإن الذي قد نلتَ يَفنى وإنما

⁵⁰ Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, 3/114; Kalemâvî, *Edebu'l-hevâric fi'l-'asri'l-Emevî*, 68; Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 39-40; Mes'ûdî, *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, 3/114.

فراجع أبا جعدٍ ولا تكُ مُفضِيَا

على ظلّمة أعشتُ جميعَ النواظر

Biz, birbirine girmiş demir kılıçlar arasında ilerlerken, bizimle İbn Ca'd arasındaki mesafe ne kadar da uzaktır!

Biz, el-Muhelleb (b. Ebî Sufra)'nın süvarileriyle savaşıyoruz. Keskin kılıçların darbesi karşısında hepimiz sabırlıyızdır.

İbn Ca'd ise emirinin, takvayı emretmeyen emîrin yanında ipek elbisesini çekerek salınıp yürüyor.

Ey Ebû Ca'd! Nerede ilim, hilm, akıl ve cömert yapılı babaların mirası?

Ölümün kaçınılmaz olduğunu, yemin edenlerin kabirlerde –sevap rablerine aittir- ayakkabısız ve çıplak olarak, kazananlarla kaybedenler arasında diriltilmesinin kaçınılmaz olduğunu görmüyor musun?

(Emîrinin yanında) elde ettiklerin fanidir. Dünyadaki hayatın sadece bir kuşun yere iniş sesinden ibarettir.

Geri dön ey Ebû Ca'd ve bütün bakanları kör eden karanlığa dalan biri olma.

Mektubu okuyan İbn Ca'd, gözyaşlarına hâkim olamamıştır. Silahını kuşanıp atına binerek doğruca Katarî'ye yetişmiştir. Ardından diğer arkadaşlarıyla birlikte tüm gücüyle Allah yolunda cihat etmiştir. el-Haccâc'a ise yanından ayrılmadan önce Katarî'nin göndermiş olduğu mektubunun altına bu konuyla ilgili bir mektup yazmıştır. Birkaç beyti şöyledir:⁵¹

قَلَى كُلِّ دِينٍ غَيْرِ دِينِ الْخَوَارِجِ

فَمَنْ مُبْلِغُ الْحَجَّاجِ أَنْ سَمِيرَةً

وَمَا كُرْبَتِي غَيْرِ الْإِلَهِ بِفَارِجِ

فَأَقْبَابُ نَحْوِ اللَّهِ، بِاللَّهِ وَائْتِقَا

هَمُّ الْأَسَدِ أَسَدِ الْفَيْلِ عِنْدَ التَّهَائِجِ

إِلَى عَصَبَةٍ؛ أَمَّا النَّهَارُ فَإِنَّهُمْ

Kimdir; 'Muhakkak ki Semîre, Hâricîler'in dini hariç bütün dinlerden öğrenmiştir (reddetmiştir). 'sözünü el-Haccâc'a ileticek!?'

Allah'a güvenerek O'na doğru yöneldim. Allah'tan sıkıntımı giderecek kimse yoktur.

Dehşet bir topluluğa (Hâricîler'e) gidiyorum. O topluluk ki; çarpışma esnasında ormanlar kralı aslan gibidirler.

⁵¹ Mes'ûdî, *Murûcu 'z-zeheb ve me'âdinu 'l-cevher*, 3/115.

2. 4. 2. Şehit Kahraman

Hâricîler, dünyayı hiç önemsemezler. Hakir görürler. Onlar için dünya gaye olmayıp bir vesiledir sadece. Gayeleri ise ahirette saadete kavuşmaktır. Bu nedenle dünyaya tahkir nazarıyla bakarlar. Ölümü arzularlar. Fırkanın tüm bireyleri, şehadet şerbetini içmek için birbirleriyle adeta yarışır. Ölümün gerçek ve yepyeni bir başlangıç olduğuna inanarak canla başla mücadele edip şehit olmayı arzularlar. Onların bu karaktere sahip oluşları iki sebeple izah edilebilir: Çevresel yapı ve dinî hassasiyet. Zira Hâricîler, Kur'an'ın zahirine bağlı kalmışlar ve Allah'ın hükümlerine kayıtsız şartsız teslim olmuşlar.⁵² Bununla beraber Hâricîler'in çoğu çöllerde yaşamış insanlardan oluşmaktadır. Dağlar ve sahralar gibi çetin hava şartlarının hâkim olduğu yerlerde yetişmişlerdir. Bu iki nedendir ki ölüme adeta koşmuşlardır. Bu durumda iki sonuç elde etmek istemişlerdir: 'Ya Zafer ya da Şehadet'. Katarî, Allah'a kavuşmak için şehadeti şiddetle arzulamış ve bunu şu dizelerinde ifade etmiştir:⁵³

إلى كم تُغادرني السيوفُ ولا أرى
مغازاتها تدعو إلى جماميا
أقارغ عن دار الخلود ولا أرى
بقاءً على حالٍ لمن ليس باقيا

Daha ne zamana kadar kılıçlar benden kaçacak, beni ölüme çağırdığını görmüyorum.

Ebedî yurt için çarpışıyorum, fanî olanın bakî kalacağını görmüyorum.

Katarî, şehadeti arzuladığı gibi hasmına da ölümü tattırmak gayesindedir. Savaş meydanında kendisini düelloya davet eden birine verdiği cevap aslında hamasetin en doruğa ulaştığı andır:⁵⁴

ألا أيُّها الباغي البرازُ تقربا
أساقك بالموتِ الدُعاءِ المُقشِّبا
فما في نَسَاقِي الموتِ في الحربِ سُبَّةٌ
على شاربيه فاسقني منه واشربا

Ey düello talep eden hadsiz! Yaklaş bakalım! Yaklaş ki sana karışık ölüm zehrini içireyim!

Savaşta çarpışanların birbirlerine ölüm içirmelerinde ve bu ölüm şerbetini içmelerinde herhangi bir sıkıntı yoktur. O halde hem bana içir hem de sen iç bakalım!

Rivayet edildiğine göre Muhalleb komutasındaki bir Emevî ordusu, yine Hâricîler'le savaşılmaktadır. Muhalleb onları tamamen yok edene kadar bu saldırıları sürdürmek niyetindedir. Tabi bu vaziyet Hâricî içinde bazı şahısların pek de hoşuna gitmemiş olmalı ki

⁵² Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şi'ruhu*, 55.

⁵³ Abbâs, *Şi'ru'l-hâvaric*, 115.

⁵⁴ Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan el-Merzûkî Ebî Temmâm, *Hemâsetu Ebî Temmâm*, (Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 2/484; Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şi'ruhu*, 40.

birilerinin kendi yandaşlarına karşı sitemvâri bir şekilde isyan etmesine bile neden olmuştur. Zira içlerinden bazılarının savaşırken: ‘*Bu Muhelleb, daha nereye kadar peşimizden gelecek, asla vazgeçmeyecek mi?!*’ gibi buna benzer sözler dudaklarından dökülmüştür. Bunu duyan Katarî, daha da hırslanmış ve var kuvvetiyle savaşmış. Savaşırken de yukarıdaki sözleri söyleyen adama karşılık, kahramanlığın zirvelere ulaştığı şu recezî mısraları dile getirmiştir:⁵⁵

حتى متى تُخطئني الشهادة
والموت في أعناقنا قِلادة
ليس الفرار في الوغى بعبادة
يارب زدني في التُّقي عبادة
وفي الحياة بعدها زهادة

Ölüm, boynumuzda gerdanlık iken,

Ne zamana kadar şehadet, bana uğramayıp da yolunu şaşıracak!

Savaştan kaçmak benim âdetim değildir.

Ey Rabbim! Takvada ibadetimi arttır.

Ondan sonra da hayatımda züht nasip et bana.

2. 4. 3. Âşık Kahraman

Hâricî şairler de diğer şairler gibi şiirlerinde aşk türü olan gazel temasını ele almışlardır. Fakat onlarda gazel farklı bir şekilde işlenmiştir. Söyle ki, onlar gazeli savaş meydanına ulaştıran bir köprü olarak görmüşlerdir. Çünkü onların tek ideolojisi Allah yolunda savaşmak ve tüm imkânları bu uğurda seferber etmektir. Buna gazel de dâhildir. Bu nedenle hamase ve hiciv gibi şiir türlerine kıyas edilse gazel türü şiirler yok denecek kadar azdır. Ayrıca Hâricî şairlerin bu konuda farklı prensipleri vardır. Onlar Cahilî şairleri veya ‘*el-Mezhebu’l-lezze*’ (zevk ekolü)’nün gerçek kurucusu Ömer b. Ebî Rebî’â gibi kadınları nitelerken aşırıya gitmemişlerdir. Yüzeysel olarak aşklarını dile getirmişlerdir. Savaşlarda göstermiş oldukları kahramanlıkları eşlerine anlatmayı istemişlerdir. Bununla beraber onların bu konudaki en

⁵⁵ Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd ed-Dînaverî, *el-Ahbâru’t-Tivâl*, Tah. Abdulmu’nim ‘Amir, (Kahire: Vizâretu’s-Sekâfe, 1960), 277; Kassâb, *Katarî İbnu’l-Fucâe: heyâtuhu ve şi’ruhu*, 51; Abbâs, *Şi’ru’l-hâvaric*, 115.

önemli özelliği kendi kadınlarına (eşlerine) aşk şiirleri yazmalarıdır. Mesela Katarî, eşine olan aşkını şu dizelerinde şöyle dile getirmiştir:⁵⁶

أبى القلبُ إلا حبَّ أم حكيم	إذا قلتُ تَسَلُّو النفسُ أو تنتهي المُنَى
أبيتُ بها بعد الهدو أهيمُ	مُنَعَّمَةٌ صفراءُ حُلُو دلالها
مع الحسنِ خَلَقُ في الجمالِ عميمُ	قَطوفُ الخُطا محطوطة المتن زانها

Ne zaman desem ki; bu nefis unutacak ya da ölümle sonlanacak, ancak Ummu Hakîm'in aşkıyla kalp geri duruyor.

O, çok ince öğütülmüş zarif, sarışın, cilvesi tatlı biridir. Bunları düşünüp sakinleşiyorum ve sonra ona âşık olarak geceliyorum.

O, usulca hareket eden, iradesi sağlam, hoş bir güzelliğe sahip, güzellikte umumdur (her şeyiyle mükemmel).

Katarî, Emevî ordusuyla yaptığı 'Dûlab' savaşında büyük kahramanlıklar sergilemiştir. Sergilediği bu kahramanlığı eşi Ummu Hakîm'in de görmesini temenni etmiştir ve duygularını şöyle dile getirmiştir:⁵⁷

طِعَانٌ فِتْنَى في الحربِ غيرَ نَمِيمِ	ولو شهدتُنا يومَ دُولَابٍ أبصرتُ
تَعَوُّمٌ وظَلَلْنَا في الجِلاَدِ نَعومِ	وظَلَلْتُ شَبِوْخُ الأزدِ في حومةِ الوغى
يُمُجُّ دَمًا من فائِظٍ وكَلِيمِ	فلم أريوما كان أكثرَ مُقَعَصَا
أغرَّ نَجِيبِ الأُمَّهَاتِ كَرِيمِ	وضارِبَةٍ خَدَا كَرِيمَا فِتَى
له أرضُ دُولَابٍ وديرُ حَمِيمِ	أصِيبَ بدُولَابٍ ولم تَكُ موطننا
تُبيحُ من الكُفَّارِ كلَّ حَرِيمِ	فلو شهدتُنا يومَ ذاكِ وخيأنا
بجناتِ عَدِنٍ عنده ونعيمِ	رأت فتيةً باعوا الإله نفوسهم

Eğer Ummu Hakîm, Dûlab günü yanımızda olsaydı, delikanlı gençlerin yerilmeyen vuruşlarını görecekti.

Ezd kabilesinin büyükleri savaş korkusu içinde yüzmeye devam ederlerken bizler ise atılgnlık içinde yüzmekteydik.

⁵⁶ Ebu'l-Ferec el-Eşfehânî, *Kitâbu'l-Egânî*, Tah. İhsân 'Abbâs, (Beyrût: Dâru Sâdır, 2008), 6/384; Ebû Rukbe, *el-Butûletu fî şî'r'l havâric*, 72.

⁵⁷ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülmümin el-Kaysî, *Şerhu Makâmâti'l-Harirî*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl, (Beyrût: el-Mektebetu'l-'Udviyye, 1992), 1/233; Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 45-48; Abbâs, *Şi'ru'l-hâvaric*, 166.

Bugün vurulanların daha fazla olduğu başka bir gün görmedim. Kan dalgalanıyordu; kimi leş kimi yaralı!

Anaların asil ve erdemli genç delikanlı evlatlarının değerli yüzlerinde nice darbeler vardı.

Bu savaşta musibete duçar olanlara ne Dûlab ne de Deyru Hamîm vatan oldu.

Eğer o gün atlarımızın kâfirlerin tüm mahrem yerlerine nasıl da girdiğine bir şahit olsaydı Ummu Hakîm!

(Ummu Hakîm), Adn cennetleri ve nimetlerine karşılık, Allah'a nefislerini satan bir topluluk görecekti.

2. 4. 4. Zahid Kahraman

Emevîler döneminde zühd hareketi büyük bir alana yayılmıştır. Dönemin muhalif fırkaları zühd hareketini desteklemişler. Hâricîler de bu fırkalardan birisidir. Onlar bu dünyada zühd ve takva üzerine yaşamayı esas almışlardır. Savaşın yanında o kadar ibadet ederlerdi ki alınları siyah olurdu. Öyle ki; dünyada zühd ve takva üzere yaşamaları, fazlasıyla Kur'an tilavet etmeleri ve ibadete şiddetle düşkün oluşları darb-ı mesel olmuştur. Kur'an okuduklarında cezbe tutulurlardı. Ancak bu zühd, sadece Allah yolunda savaşır ölmekle tahakkuk ederdi.⁵⁸

Katarî, bazen derin düşüncelere dalar ve Allah'ın yüceliğini dile getirirdi. Bu husus, Recezî olarak dilinden dökülen şu mısralarında göstermektedir:⁵⁹

سَبْحَانَ رَبِّيَ بَاعَثَ الْعِبَادَ

سَبْحَانَ رَبِّيَ حَاكَمَ الْمَعَادَ

Kullarını tekrar diriltecek olan Rabbim! Sen bütün noksan sıfatlardan münezzehsin.

Hesap gününün hâkimi olan Rabbim! Sen bütün noksan sıfatlardan münezzehsin.

Bir başka beytinde Katarî, Yüce Allah'tan şehadeti istemiştir. Bununla birlikte bu dünyada yaşadığı sürece takva üzere olmayı ve zühd içinde yaşamayı Yüce Allah'tan temenni etmiştir.⁶⁰

حَتَّى مَتَى تُخَطِّئُنِي الشَّهَادَةَ

⁵⁸ Ebû Rukbe, *el-Butûletu fî şî'r'l havâric*, 61.

⁵⁹ Abbâs, *Şî'ru'l-hâvaric*, 114.

⁶⁰ Dînaverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, 277; Kassâb, *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, 50; Abbâs, *Şî'ru'l-hâvaric*, 115.

والموت في أعناقنا قِلادة
ليس الفرار في الوغى بعبادة
ياربّ زدني في التُّقي عبادة
وفي الحياة بعدها زهادة

Ölüm, boynumuzda gerdanlık iken,

Ne zamana kadar şehadet, bana uğramayıp da yolunu şaşıracak!

Savaştan kaçmak benim âdetim değildir.

Ey Rabbim! Takvada ibadetimi arttır.

Ondan sonra da hayatımda züht nasip et bana.

2. 4. 5. Siyasî Kahraman

Hâricîler, fikir ve ilke sahipleridir. Sadece kendilerini düşünmezler. İyiliği emretmek kötülükten alıkoymak da ilkelerinin gereğidir. Yani kahramanlıkları sadece savaş meydanında sınırlı kalmayıp siyasî ve toplumsal sorunlarla da ilgilenen bir karaktere haizdi. Makamı kendileri için menfaat vesilesi kılan başta halife olmak üzere, birçok emir, vezir ve komutanlarla savaşmışlardır. İzledikleri yanlış politikaları şiirlerinde ele almışlardır. Özellikle hakem hadisesinde yönetime şiddetle karşı çıkmışlardı. Onları fâcir ve inkârcı görmenin yanında ammenin mülkü olan iktidarı sadece kendi sülalesine tahsis eden Emevî iktidarını hırsızlıkla da suçlamışlardır. Katarî, siyasî şiirinde Emevîler’i itham ederken ayrıca kendisi gibi Hâricî olan ve mücadeleden geri duran bir arkadaşını kınamaktadır:⁶¹

وما جعل الرحمان عذرا لقائدي

أبا خالدٍ إنفرت فلست بخالدٍ

وأنت مقيم بين لصٍّ وجاحدٍ

أترعم أنّ الخارجيّ على الهدى

Ey Ebû Hâlid! (Savaşa) koş! Sen, (bu dünyada) ebedî değilsin. Allah, cihada çıkmayıp evde oturanları mazur saymamıştır.

Sen hırsız ve inkârcı güruhun arasında otururken nasıl olur da Hâricîler’in hidayet üzere olduklarını iddia ediyorsun!

⁶¹ Müberred, *el-Kâmil*. 3/166; Ebû Rukbe, *el-Butûletu fî şî'r'l havâric*, 49.

SONUÇ

Tarihçilerin kahir ekseriyetine göre Hâricîler, Sıffin Savaşı'nda uygulanan '*Hakem Olayı*' hadisesinde zuhur etmiştir. Hâricîler'in özellikle Ezârîka koluna mensup taraftarları, liderleri Katarî ile beraber Emevîler döneminde dinî ve siyasî alanda yankı uyandırmayı başarmışlardır. Kendi prensiplerini uygulamak ve ilkelerini yeryüzüne hâkim kılmak için Emevî birlikleriyle peyderpey savaşmışlardır. Siyasî alana damgasını vuran Hâricîler, edebî açıdan da söz sahibi olduklarını inşad ettikleri hamâsî şiirlerinde ispatlamışlardır. Ancak neredeyse hayatlarının tamamını savaşmakla geçirdikleri için pek fazla şiirle meşgul olamamışlardır. Bununla beraber inşad ettikleri hamâset şiirlerinde hep '*ölüm*' kokusu yayılmaktadır. Hâricîler, zalim yöneticilere karşı hem kılıçlarıyla hem de kalemleriyle cihat ilan etmişlerdir. Kendi görüşlerini savunmayanları tekfir etmekle kalmayıp onların kanlarının helal olduğu tezini de hem hitabî hem de şiirsel olarak dile getirmişlerdir. Aslında onlar göre ölüm, bir aşktır adeta. Şehadet şerbetini içmek için ölüme koşan Hâricîler, dünyanın anlamsız ve boş bir metadan ibaret olduğunu vurgulamışlardır. Katarî başta olmak üzere Hâricî şairlerinin hemen hemen hepsi hitapta ve şiirde söz sahibi insanlardı. Katarî, konuşmasıyla taraftar toplamakta mahir bir komutan, cengâver, hatip ve şairdi. O, inşad ettiği hamâsî şiirleriyle askerlerini Allah yolunda ölüme hazırlayan asî bir ruha sahipti. Katarî'nin şiirlerinde işlenen temaların başında '*Ölümüne mücadele, Kahramanca Allah yolunda savaşma ve bu uğurda ya zafer ya da şehadet şerbetini içme*' ilkeleri gelmektedir. Öyle ki, lider Katarî ve yandaşları, savaşta ölen arkadaşlarının ardından ağlamak yerine, Allah yolunda şehit oldukları gerekçesiyle bir gururlanma ve savaşarak derhal ölümü tadıp onlara bir an evvel kavuşma gibi cesurca ilkeler benimsemişler ve bu hususa şiirlerinde yer vermişlerdir.

KAYNAKÇA

Abbâs, İhsân. Şi'ru'l-havâric, Beyrut: Dâru's-Sekafe, 2010.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir. *Ensâbu'l-eşrâf*, Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996.

Bekkâyi, Latife. *Hareketu'l-havâric: neş'etuhâ ve tatavvuruhâ ilâ nihâyeti'l-'ahdi'l-Umevî*, Beyrut: Daru't-Talî'a, 2001.

Ceffâl, Ali. *el-Hevâricu: târihuhum ve edebuhum*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1990), 20-21.

Câhız, Ebû Osman Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-tebyîn*, Beyrut: Mektebetu Hancî, 2008.

Dayf, Şevkî. *el-Butûletu fi's-şi'ri'l-'Arabiy*, Kahire: Daru'l-Meârîf, 1984.

Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd. *el-Ahbâru't-Tivâl*, Tah. Abdulmu'nim 'Amir, (Kahire: Vizâretu's-Sekâfe, 1960.

Ebû Rukbe, Şaban. *el-Butûletu fî şî'r'l-havâric*, Gazze: Câmiatu'l-'İslamiyye, 2012.

Ebû Temmâm, Habîb b. Evs. *Hemâsetu Ebî Temmâm*, Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2002.

Esfehânî, Ebu'l-Ferec. *Kitâbu'l-Eğânî*, Tah. İhsân 'Abbâs, (Beyrût: Dâru Sâdır, 2008.

Gâmidî, Adil Ali. "Cemâliyyetu'l-Mevti Fî Şî'ri Katarî İbni'l-Fucâe", *Mecelletu Kulliyeti Dâri'l-'Ulûm*, 60 (Haziran 2021).

Gönen, Metin. *Ezârîka'nın Doğuşu ve Görüşleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisanas Tezi, s. 43.

Ğurâb, Seîd Ahmed. *el-Fikru'l-siyâsî fî şî'ri'l-Umevî*, (Dimeşk: Câmi'tu'l-Ezher, tsz.

İbn Hallikân, Ebu'l Abbâs Şemsuddîn. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zaman*, Beyrut: Daru Sadir, 1978.

İbn Esîr, Ebu'l-Hesen Ebi'l-Kerem. *el-Kâmil Fi't-Târih*, Tah. Ebu'l-Firâ Abdullah el-Kâdî, Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd. *Cemheretu ensâbi'l-'Arab*, Kahire: Daru'l-Meârif, 2013.

İbn Menzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânu'l-'Arab*, Beyrut: Dâru Sâdır, 1998.

Kalemâvî, Suheyr. *Edebu'l-havâric fî 'asri'l-emevî*, Kahire: Matba'atu Lecneti't-Te'lîf, 1945.

Kassâb, Velîd. *Katarî İbnu'l-Fucâe: heyâtuhu ve şî'ruhu*, Doha: Dâru's-Sekâfe, 1993.

Kaysî, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdülmümin. *Şerhu Makâmâti'l-Harirî*, Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl, Beyrût: el-Mektebetu'l-'Udviyye, 1992.

Kelbî, Ebû Munzîr Hişâm b. Muhammed. *Cemheretu'n-neseb*, Beyrut: Mektebetu'n Nehdiyyetu'l-'Arabiyye, 1986.

Kenan, Demirayak. *Arap Edebiyatı Tarihi III: Emevîler Dönemi*, Erzurum: Basın Yayın Matbaacılık, 2012.

Marûf, Nâyif Mahmûd. *el-Hevâricu fî 'asri'l-Emevî: neş'tuhum, târîhuhum, 'akâiduhum, edebuhum*, Beyrut: Dâru't-Talî'â, 1986.

Mes'ûdî, Ebu'l Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali. *Murûcu'z-zeheb ve me'âdinu'l-cevher*, Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, t.y.

Muhammed Abdulhamid, Ebû Kahf. *Kıssâtu'l-hilâfeti: neş'etu'l-havâriyi ve tatavvuru firekihim ve mezâhibihim hatta'l-asri'l-hadîs*, Mısır: el-Mekrebetu'l-Kavmiyyetu'l-Hadise, 2005-2006.

Müberred, Ebu'l Abbâs Muhammed bin Yezîd. *el-Kâmil*, Kahire: Dâru'l-'Ulûm, 1998.

Öz, Mustafa. "Katarî b. Fucâe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Ankara: TDV Yayınları, 2022.

Şeddâd, 'Antara b. Şerhu dîvânu 'Antara b. Şeddâd, Şrh. El-Hatîb et-Tebrizî, Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1993.

Utbe, Abdurrahman. *Mevsû'atü'l-mesâdir ve'l-merâci'*, Dimeşk: Daru Se'diddin, 2007.

Yiğit, İsmail. "Emevîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Ze'lûk, Âyide Abdulaziz. "el-Belâğetu Fî Hutbeti Katari İbni'l-Fucâe: et-Tehzîru Mine'd-Dunyâ", *İlmiyye Dergisi*, 7/21 (2017).

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Osman. *Siyeru a'lâmi'n nubela*, Beyrut: Mevsûat'r Risale, 1982.

Zehebî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Osman. *el-Müştebeh*, Delhi: Daru'l-İlmiyye, 1987.

Ziriklî, Hayruddîn. *el-A'lâm kâmûsu terâcim*, Beyrut: Daru'l-'İlm, 2002.